

İSLAM MANTIK GELENEĞİNDE FENARİ'NİN YERİ (Fenari Şerhi ve İçeriği Üzerine)

Doç. Dr. Ahmet KAYACIK*

SUMMARY

Al-Fanari who lived in flourishing time of Ottoman State was a scholar, professor and official for government. Including logic he wrote many works in different fields. This article is about Farari's commentary on Abhari's Isagoge and about its content. By the way it was talked about the role or place of Fanari in this field, logic. This work that written on many glosses or super glosses, until now performed a good work in madrasas; and if we take this work for present readers or students we can say it is still preserving its value and importance.

I. Giriş

Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan Molla Fenari (1350–1431), Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde yaşamış olan bir alim, müderris ve devlet adamıdır. İlim tahsili için çeşitli yolculuklar yapmış ve mantık dâhil, tefsir, fıkıh, tasavvuf ve diğer konularda eserler vermiştir. Bizi burada ilgilendiren ise onun mantıkla ilgili ortaya koymuş olduğu eser ya da eserler ve buna bağlı olarak mantık konusundaki görüşleri ve bu alandaki yeridir.

II. Molla Fenari'nin Mantık Eserleri

Fenari'nin mantıkla ilgili temel eseri Ebheri'nin (1200-1265) *İsaguci* adlı muhtasar eserine şerh olarak yazdığı ve *el-Fevaidü'l-Fenariyye*'dir. Bu eserin adı *el-Fevaidü'l-Fenariyye fi Şerhi'l-Risaleti'l-Esiriyye* olarak da geçer. Fenari'nin kendisi bu esere şerh değil de bazı faydeler (fevaide layika) yazdığını belirtir, adı da zaten buna atfendir. Sebebi ise, vermiş olduğu örnekler ve açıklamaların bu kısa esere uymadığı tarzındaki bir itiraza maruz kalmamak içindir.¹ Eserin ne zaman yazıldığına dair bir bilgi yokken, ne sürede yazıldığı bellidir. Bu süre ise, yazarın ifadesiyle “en kısa günlerin birinin sabahında başlayıp, akşam ezanıyla bitirilmesidir”.² Fenari'nin mantıkla ilgili başka eserlerinin olduğu söylene de, bu eserler *Fevaid* kadar meşhur olmamıştır.³ Bu

* Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 Fenari, *el-Fevaidü'l-Fenariyye* (Tam Kayıtlı Fenari ve Kavli-i Ahmet), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1985, s.3

2 Fenari, *age.*, s.2.

3 Rescher, Fenari'nin *Kitabu'l-Mantık* adlı bir eseri ve ayrıca *Şemsiyye*'ye de bir şerh yazdığını belirtir. (*The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1964, s.225) Başka bir kaynak ise *Şemsiyye*'ye şerh değil de, *Şemsiyye*'nin bir şerhine haşiye yazdığı bilgisini verir. (TDV, İslam Ansiklopedisi, “Molla Fenari” Mad., C.30, İst., 2005, s.246.)

eseri şerh tekniği açısından değerlendirdiğimizde, metin ile şerhlerin birlikte verildiği karışık ya da mezc (memzuc) bir tarzda yazıldığını görürüz. Fenari'nin bu eseri ile ilgili olarak çok az sayıda akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri, C.F. Seybold'a aittir. *Al-Abhari's İsağhuji und al-Fanari's Kommen-ter dazu* (Der Islam, vol. 92 (1919) pp. 112-115) adlı bu eserde yazmalar ve biyografik materyallerle ilgili bir tartışma ele alınmaktadır.⁴ Diğer bir çalışma ise, A. Kayacık'a ait olup, *Ebheri'nin İsağuci'sin İlk Şerhleri* adlı çalışmasında Fenari'nin şerhi de incelenir.⁵ Bu eser Osmanlı Medreselerinde son zamanlara kadar okutulmuştur.⁶ Bu şerh üzerine yapılan haşiyeler arasında Kul (Kavli) Ahmed diye tanınan Ahmed b. Hıdır'ın *Kul Ahmed'i* ve Burhaneddin b. Kemaleddin Bulgari'nin *el-Fevaidi'l-Bulgariyye'si* önemlidir. Molla Fenari'ye ait şerhin mukaddimesi Mehmet Emin Şirvani tarafından tahşiye edilerek *Cihetü'l-vahde* adıyla basılmıştır.⁷

III. Fevaidü'l-Fenariyye Yahut Şerh

Fenari, İsağuci için yazmış olduğu şerh veya faidelere başlarken, yukarıda da geçtiği gibi bir giriş veya metot denilebilecek bazı açıklamalarda bulunur. Burada üzerinde durduğu birinci konu, her bir ilmin konusunun ve problemlerinin belirtilmesi ya da bilinmesi ve buna bağlı olarak da öğrencilerin bunun farkında olarak, kendilerini ilgilendiren konulara mesailerini sarf etmeleri ve kendilerini ilgilendirmeyen konulardan da uzak durmalarıdır. Yani, bir öğrenci öğrenmekte olduğu ilmin gayesini bilmeli ve ona göre vaktini düzenlemelidir. Fenari, buna *Cihet-i Vahdet-i Zatiyye* der. Arazi olan yön ise, o ilmin konularını içerir.⁸ Birinci yön (cihet) itibarıyla mantığın tanımı, "bilinmeyene ulaşturmada faydası açısından tasdikler ve tasavvurların zati arazlarından bahsedilen ilimdir." İkinci cihette ise mantık, "düşüncenin geçerlisi/doğrusu ve bozuk/yanlış olanının kendisiyle bilindiği ilimdir" diye tarif olunur.⁹ Eserin giriş kısmındaki açıklamalarda, yine metodolojik açıklamalara dahil edebileceğimiz ve Osmanlı Medreselerinde okutulan eserler listesinde Kazvini'ye ait Şemsiyye risalesinde de yer alan, mantık ilminin bölümlerini belirten bilgileri görürüz. Buna göre, "mantığın iki tarafı vardır: Tasavvurlar (Tasavvurat) ve Tasdikler (Tasdikat). Bunlardan her birinin bir *mebadü* (prensipler/dayanaklar) ve *makâsıdı* (amaç-

4 Rescher, *age.*, s.226.

5 Ahmet Kayacık, *Ebheri'nin İsağuci'sinin İlk Şerhleri*, Kayseri, 1996, (Basılmamış doktora Tezi), s.19-20 v.d. yerler.

6 Bu eser özellikle medreselerin Yukarı İktisar kısımlarında haşiyesi (Kul Ahmed) ile birlikte okutulmuştur. (Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İst., 1997, s.167-177; Ahmet Kayacık, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *İslamiyat*, II (1999), sy. 4, s.113-114.

7 TDV, İslam Ansiklopedisi, "Molla Fenari" Mad., C.30, İst., 2005, s.246.

8 Fenari, *age.*, s.2-4.

9 *Age.*, s.4-5.

lar) vardır. Böylelikle mantığın dört bölümü vardır: Tasavvurların mebadii beş tümel (el-Külliyatü'l-hams) ve makasıdı tanım/tarif (el-Kavlü'ş-şarih); Tasdiklerin mebadii önermeler ve önermeler arası ilişkiler (el-Kazaya) ve makasıdı ise Kıyastır. Kıyaslar da beş bölümden oluşur.”¹⁰

Bu bölümlere üzerine eserini yazan Fenari, ilk olarak delalet konusunda, delaletin tarifinden sonra çeşitleri ve aralarında ilişkiler ve bu konudaki bazı tartışmalara yer verir. Burada özellikle Ebheri'nin metninde geçen bazı ifade ve örneklere karşı çıkış vardır. Örneğin, iltizami delalet için verilen *insan ve yazıcılık sanatının* uygun olmadığını söyler. Ona göre insanın tasavvurundan bu ikisinin tasavvuru gerekmez.¹¹ Buradan da anlıyoruz ki, Fenari'de öylesine körü körüne musannif ya da metne bir bağlılık değil, aksine eleştirel bir düşünceye sahip olduğu görülür.

Ebheri'nin metnini oradaki düzene göre açıklayan Fenari, Kavramlar mantığı yahut Tasavvurat dediğimiz ve kavram çeşitleri ve devamında tanımın incelendiği bölümlerde kendi izahını ortaya koyarken, tartışmalı konularda tarafların görüşlerini vermekte ve ayrıca bu ihtilafın kaynağını da belirtmektedir. Örneğin beş tümel konusunda türü açıklarken, konunun *Şifa*'da belirtilenden ayrı olarak, Müteahhirun mantıkçılarının *İşarat*'ta belirtileni tercih ettiğini; yazarın ise Müttekaddimin mantıkçılarının görüşünü kabul ettiğini anlatır.¹² Bundan da, Fenari'nin bu alanda yalnızca bir şarih ya da haşiyeci değil, bu alanı çok iyi bilen ve geçmişteki tartışma ve görüşlere vakıf birisi olduğu anlaşılır. Dolaylı olarak da, Farabi ve daha çok İbn Sina geleneğine bağlı olan Osmanlı medreselerindeki mantık eğitiminde Fenari'nin bu gelenek dışında kalmadığı bilinir.

Fenari eserin ikinci bölümü olan *Tanım* konusundaki açıklamalarına başlamadan önce, burada tanımın tanımında yer alan ifadelerle ilgili olarak bazı görüşler ortaya koyar. Tanım konusunun buradaki adı el-Kavlü'ş-şarih'tir. Fenari, niçin bu şekilde bir adlandırma olduğuna cevap verir. Mahiyeti (bir şeyin ne olduğunu, neliğini) ya künhüyle (yani yakın ve uzak unsurlarının gerçekliğiyle)- ki bu had (özel tanım) olur, ya da onu diğer mahiyetlerden ayıracak derecede açıkladığı için -ki bu da resm (tasvir, ilintisel tanım)- bu ad verilmiştir. Tanım konusundaki dikkat çekici açıklamalarından birisi de, tanımın tanımında “tasavvuru başka bir şeyin tasavvuruna künhüyle veya onu diğerlerinden ayırt edecek derecede sebep olan şeydir” diye tanımlarken buradaki *tasavvur* kelimesi kaydına dairdir. Ona göre buradaki tasavvur kaydı, tanımı tasdik olmaktan çıkarır. Yine buradaki -ya -veya kayıtları da özel

10 Fenari, *age.*, s.5.

11 *Age.*, s.12.

12 *Age.*, s.23-24.

ve ilintisel tanımları kapsamı içindir.¹³ Tanım konusuyla ilgili tartışmalara şöyle bir kural koyarak konuyu sonlandırır: “Yalnızca zatilerin hepsiyle olan tarif, hadd-i tam (tam özsel tanım); bir kısmıyla olan hadd-i nakıstır (eksik özsel tanım). Sadece zatilerle değil de yakın cins ve hassa ile olan tarif resm-i tam (tam ilintisel tanım), yakın cinsle olmayan resm-i nakıstır (eksik ilintisel tanım).”¹⁴

Eserin üçüncü bölümünde ise, Tasdiklerin dayanağı olarak kabul edilen Önermeler ve Önermeler arası ilişkiler konusu incelenir. Daha önce de belirtildiği üzere, Fenari her bir bölümdeki konu ya da kavramların tanımına ve özellikle de burada yer alan ifadelerin önemine dikkat çekmekte ve her kelime ya da ifadenin kaldırıldığında ne gibi eksiklik ya da değişikliklerin ortaya çıktığını belirtir. Bu durum Önermeler konusunda da böyledir. Konunun başlangıcında önermenin tanımına dair güzel ifadeler sunar ve şöyle der: “Eğer nisbet bir kavramın diğer bir kavrama nisbeti ise, bu nisbetin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesini bildiren önerme yüklemidir. Eğer bir ifadenin varlığı başka bir ifadenin varlığına bağlı ise veya zıt bir ifadenin varlığına bağlı ise bunun gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesini bildiren önerme şartlı önermedir.”¹⁵ Bu tarifte belirtilen ifade tarzını, konunun özünün verilmesi açısından önemli bulmaktayım. Çünkü asli olarak da, bu eser yazılırken öğretim amacıyla yazılmıştır ve çoğu soyut şeylere dayalı olan bir konunun teorisini ifade etmedeki maharet dikkat çekicidir. Belki de bu yüzden bu eser uzun yıllar medreselerde popülaritesini korumuştur.

Konuların sunumunda oldukça metodik davranan Fenari, bu alanda gereksiz tafsilden uzak durmuş ve söze gerek olan yerde açıklamada bulunmuştur. Örneğin önermelerdeki niceleyicilerin açıklanması sırasında şunları söyler: “Niceleyicileri (Surları) belirtmekten amaç, kullanımda meşhur olanları örneklendirmektir, sınırlama değil. Çünkü Şeyh’in Şifa’da belirttiği gibi, gelen kullanımın dışında olan niceleyiciler de vardır.”¹⁶ Buradan da yine Fenari’nin bu alanda bilgi derinliği vardır. Önermeler konusundaki açıklamalarında, Ebheri’nin planına uyan Fenari modal (kipli) önermelerle ilgili herhangi bir bilgi vermez.

Önermeler arası ilişkiler konusunda Çelişik olma (tenakuz) ve Döndürmeye (aks) dair açıklamalarında her iki ilişkide de, var olan durum ve şartların ihlali konusunda ne gibi hallerin ortaya çıkabileceğine dikkat çeker. Örneğin, çelişki konusunda tanım yapılırken “iki önermenin ihtilafı, farklı olması” ifadesi, Zeyd ve Amr gibi iki tekil kelimenin ve bir tekil ve bir önermenin birbiriyle çelişik

13 Age., s.27.

14 Age., s.31.

15 Age., s.33.

16 Age., s.36.

olabilme ihtimalini dışarıda bırakır.¹⁷ Önermelerin çelişik olabilmesi konusundaki şartlarla ilgili olarak tartışmaya son noktayı koyar ve der ki, “Doğrusu, çelişikliğin gerçekleşmesinde geçerli olan hükmi nisbet birliğidir, taki bir konuda olumlu ve olumsuzluk meydana gelebilsin.”¹⁸

Eserin dördüncü ve son bölümünde ise, Aristo mantığının bel kemiği kabul edilen Kıyas konusu ele alınır. Bu bölüm aynı zamanda Tasdikler kısmının amaçları diye de adlandırılır. Bu bölümde Fenari, özellikle kıyasın tarifinde çok güzel tahliller yapar. Bu tahliller daha önceki bölümlerde olduğu gibi, konuların tariflerinde yer alan kavramların ya da kelimelerin seçilişine dikkat amaçlı olarak görülebilir. Örneğin, “Kıyas, bazı sözlerden meydana gelmiş öyle bir sözdür ki, bu sözlerin kabulünden, onların zâtı gereği başka bir söz gerekir” ifadesinde geçen “gerekir” lafzı Fenari’ye göre Tam olmayan Tümevarım ve Analoji’yi bu tarifin dışında bırakır. Çünkü bu ikisi kabul edilse bile zanni olmaları sebebiyle kastedilen şeyi gerektirmez.¹⁹ Kıyasın unsurları ilgili açıklamalarda “sonucun yüklemi küçük terim olarak adlandırılır” ifadesinde, bunun sebebinin yüklemden daha az fertlere sahip olması gösterilir. Keza yüklem de, daha fazla fertleri içine aldığı için büyük terim olarak adlandırılır.²⁰

Eserin devamında kıyas şekillerinin açıklamasına geçen Fenari’ye göre şekiller arasındaki fark, mahiyet ve üstünlük (şerefiyet) açısındandır.²¹ Benzer olarak kıyasların modları açısından da üstünlük söz konusudur. Bu iki konuda da üstünlük sonucun tümel olumlu, tümel olumsuz veya tikel olumlu ve olumsuz oluşuna göredir. Burada öncelik ve üstünlük tümel olumsuzu aittir.²² Konunun devamında bileşik kıyaslardan bitişik ve ayrıklı şartlı kıyaslara ait açıklamalar yapan Fenari, eserin son kısmı olan Beş Sanat konusuna geçmeden, “kitabın (bu risalenin) artık açıklama yapmayacağını, bu kadarıyla yetinilmesi gerektiği ve örneklerinde açık anlaşılır olduğu ifade edilir. Nihayet Beş Sanat konusuna başlayan Fenari, Beş Sanatın da mantığın konuları arasında yer aldığını, zira mantığın mantığın suretinden (şekli kısmından) bahsettiği gibi, maddi kısmından bahsetmesi gerektiğini; yazarın da (Ebheri) suretle ilgili konulardan bahsettikten sonra madde ile ilgili konulara işaret ettiğini ifade etmiştir.²³

Fenari'nin Beş Sanat'ın ilki olan Burhan'ın tarifıyla ilgili yorumu dikkat çekicidir. Ona göre Burhan, “Yakini olması açısından, zorunlu veya kazanılmış (mükteseb) olmaktan daha geneldir. Burada kullanılan “kıyas” kelimesi bütün

17 *Age.*, s.42.

18 *Age.*, s.44.

19 *Age.*, s.49.

20 *Age.*, s.51.

21 *Age.*, s. 52.

22 *Age.*, s. 55-56.

23 *Age.*, s. 59

kıyasları içeren cinstir. Müellef (meydana gelmiş) kelimesi, bu kelimenin yakini öncüllerle bağlantısını kurmak için zikredilmiştir. Bu bağlantı Hitabet, Cedel ve diğerlerini dışarıda bırakır. Yakini netice vermesi için sözünün zikredilmesinin sebebi, tarifin “dört sebep” nazariyesini kapsamaması içindir. Buradaki Müellef, mutabakat yoluyla surete, iltizam yoluyla faile; akledici kuvve ve öncüller madde ve yakini netice vermesi için lafzı da gaye’ye işarettir”.²⁴

IV. Sonuç

Kendi döneminde güçlü bir yere ve etkiye sahip olan Fenari, mantık alanında da yazmış olduğu bu eserle haklı olarak bu alandaki yerini almıştır. Bu ifadeler bir güzelleme değil, bir hakikatin izharıdır. Çünkü Fenari’nin bu eseri incelendiğinde görülür ki, şu andaki mevcut haliyle ve özellikle metin etrafındaki ek açıklamalarla birlikte klasik mantığın içeriğinin temelleri burada yeterince izah edilmiştir. Tabi olarak bu izah ediş, Ebheri’nin metnine bağlı olarak kalmıştır. Bu haliyle onu yargulamak ve tenkit etmek yersizdir. Eserin kendisi bir şerh olması itibarıyla, şarih asıl metnin dışına çıkmamıştır. Bu sebeple burada yer almayan bazı konularda niçin izah yapmamıştır? gibi bir soru saçma olur. Metinden anlaşıldığı kadarıyla Fenari diğer alanlardaki birikimlerini bu alana da yansıtmaktadır. Bu gibi notlar, o dönemdeki eğitim hakkında da bilgi verici niteliktedir.

Daha önce de geçtiği gibi, özellikle çeşitli kavramların tahlillerinde yapılan açıklamalar dikkat çekicidir. Bu tür yorumlar bilgi teorisine de bir kayış ifade eder. Fenari’nin bu eserde etkilendiği kişilerden bahsetmek gerekirse bunların başında kaçınılmaz olarak başta İbn Sina gelir. Diğer atif yapılan kişi ise Şemsü’l-eimme Isfahani’dır. Son olarak bu konuda söylenebilecek söz, bu eserin mevcut içerikleriyle ve özellikle ona eklenmiş olan notlarla birlikte yeniden bir baskı ve gözden geçirme ile klasik mantık alanında çok nefis bir kaynak kitap olacaktır. Çünkü gerek izah ve gerekse bu izahlara delil getirme günümüz insanlarına da hitap etmektedir.

24 Age., s. 59-60. Burhan konusuyla bağlantılı olarak Fenari değil de, onun bu eserine Ahmet b. Hıdırın yazmış olduğu haşiyede güzel bir izah var. “Burada asıl, güvenilir olan Burhandır. Yüce Allah’ın Rabbinin yoluna kesin delil ve güzel vaaz ile davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et” buyurmuştur. Buradaki hikmet Burhana, mev’ize Hitabete ve cedel de Cedele işaret eder. Şüphesiz bu üçünden her biri Hakka davette güvenilir yollardır. Ancak delil getiren açısından güvenilir olan kesinlikle sadece Burhandır. Çünkü Burhan, diğer ikisinin zaddına olarak şüphesiz olarak yakini ifade eder. Bu sebeple de musannif güvenilir olmayı sadece Burhanla sınırlamıştır. [Kavl-i (Kul) Ahmed, Fenari şerhine yan haşiye, s.63.]